

ІВАН ФРАНКО. UKRAINA IRREDENTA

Українське питання переходить в новіших часах дивні фази розвитку. Відколи при кінці XVI віку унія з Польщею, зразу політична, а далі й обрядова силою натуральної реакції кинула між українців сильний фермент і збудила перші проблиски національного почуття, першу свідомість національних інтересів відрубних від інтересів польських (почуття відрубности від Московщини збудилося і виступило досить різко вже в другій половині XVII віку), бачимо серед українського народу і серед української суспільности певне аналогічне, хоч не паралельне хвилювання тої свідомости і того почуття. Серед інтелігенції (головно духовної і міщанської) після гарних розмахів кінця XVI і першої половини XVII віку бачимо певний відплив сил і духа, певне послаблення в другій половині XVII віку; боротьба з польськими гегемонійними замахами скінчилася остаточно перемогою українського елемента, та для боротьби з такими ж замахами московськими в українців не стало вже сили ані політичної далекоглядности. Історія української інтелігенції в XVII віці, то історія її асиміляції з московською. Правда, почуття окремішности, навіть деякого льокального патріотизму не вигасло, навіть Мазепинські традиції тліли подекуди, але почуття безсильности і анахронічности тих традицій було загальне.

В цю пору і українське простолюддя дійшло до тої самої мети, хоч троха іншою дорогою. Часи між люблинською унією і роком 1648 були добою найтяжчого ярма, найгіршого поневолення українського народу. Польський державний і суспільний лад, особливо на українській землі, розвинувся тоді з повною силою, а характеристикою його було власне продукування шляхетського пишноцвіту на основі мужицького

поневолення. Було б хибно уявляти собі тодішню економіку як чисто патріархальну; економіка на таких колючих маєтках, як ті, що на Україні належали до Конецьпольських, Вишневецьких, Острозьких й ін. з самого свого заложення не могла бути ані чисто рільничою ані патріархальною. Нагромадження сирих плодів у одних руках мусіло породжувати початки промислу, та й сама рільнича продукція обчислена була не на домашню консумцію, а на вивіз. Взагалі, треба пригадати, що історія української вивізної торгівлі трохи чи не старша від писаної історії українського політичного життя; про цю торгівлю ми маємо вістки вже в арабських писателів IX і X віку, в договорах Олега і Ігоря з Візантією, в походах Святослава, в цілій історії Великого Новгороду і т. д. В першій половині XVII віку ця торгівля охоплювала не тільки сирі сільсько-господарські продукти, такі, як пшеницю, шкуру, мід, дерево, віск, але і вироби промислові, такі, як дьоготь, мід до пиття і спирт. Гріш - золотий і срібний - не був рідким гостем не тільки в панському замку, але і в сільській хаті,- про це свідчить безліч золотих і срібних скарбів, позакопуваних в українській землі, свідчать інвентарі), де визначувано повинності не тільки натурою (панщиною і продуктами), але й грішми. Нема сумніву, що значна частина цих домашніх промислів на Русі, рештки яких доживають ще нині свого віку, як ось кошикарство, гончарство, колодійство, шаповальство, дегтарство, гонтарство, малярство і т. д., коли не почалася, то власне розвилася в ту пору до того ступеня, в котрім нинішні знавці бачуть ознаки доброго старого стилю і доброї старої техніки. Можна сказати сміло, що Україна - правда, під шляхетською нагайкою - починала тоді входити на шлях загально-європейської цивілізації і як би не сусідство Татар і не Хмельниччина, то певно, що нині була б щонайменше йшла поруч з економічним розвитком найпоступовіших німецьких провінцій.

Обставини зложилися інакше. В хвилині, коли для Німеччини скінчилася страшна 30-літня війна, розпочалася на Україні 60-літня,

далеко страшніша руїна, почалася тріумфами при Жовтих Водах, Корсуні, та Пилявцях, а скінчилася поразкою під Полтавою. В тій страшній вогняній пробі українська свідомість народна вперше проявилася в масах народних - і це був цілий історичний плюс тих воєн. Та, на лихо, економічні й культурні підстави, на яких ця свідомість могла б була скріпитися і розвинутися, були дотла зруйновані війнами, край зубожів, вилюднився, опустів, а закінчення війни не принесло народним масам майже ніякої полегші, а тільки дало їм інших, і не можна сказати, щоб ліпших панів. Історія XVIII віку для українських народних мас, то поступенне послаблювання свобідного козацького елемента, ширення кріпацтва, а рівночасно зменшування і здушування автономії, початків просвіти народної і всіх прав української окремішности. Московська "плеть" була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою. От цим то не диво, що свідомість національна і політична серед мас українського народу падає, що засяг його інтересів звужується до границі власної хати, власної громади, що розуміння державного устрою стається так само мітологічне як релігія, як примітивне розуміння природи.

Та ось при кінці XVIII віку Польща падає, частина українського народу входить в склад однієї з великих європейських держав, в склад держави по зверхньому вигляді німецької, та зложеної з різних народів, переважно не-німецьких. Політичне значення цього факту де в чому перецінене нашими істориками - мабуть на те, щоб допекти полякам. Австрія наразі, через пів століття, ні в чому не поліпшила політичного становища нашого народу, не дала йому ані одної такої свободи, якої він не мав би і за часів Польщі, хоч би в формі привілеїв (нпр. Ставропігія). Вона навіть не дала йому тривких підвалин просвіти на національному ґрунті - на це треба було чекати аж до 1848 року. Те саме треба сказати й про соціяльне значення захоплення Галичини

Австрією. Це ще велике питання, чи мужик (селянин) зискав щонебудь від опіки австрійських цісарів, від їх нераз гуманних, та майже завжди паперових патентів. Одне можна сказати: панщизняні тягарі, що давніше регулювалися звичаєм, не раз добровільними злагодами між паном і громадою, не раз були хвилево збільшувані, то знов зменшувались, тепер були списані і систематизовані так, що мужик міг надіятися їх збільшення, проти якого цісарські патенти були слабою охороною, але їх зменшення не міг надіятися в ніякому 4 разі. Правда, мужик одержав дев'яту воду на кисілі правної охорони, та за це мусів давати рекрута й оплачувати бюрократичну машину, імпортовану, ворожу інтересам краю, здирливу і зарозумілу на свою нібито цивілізаторську місію. Досить прочитати описи подорожів по: Галичині тодішніх німецьких учених і публіцистів, як Краттера, _Гаїке_ та й ін., щоб переконатися, з якою погордою відносилися вони до людности, способу життя і традицій. То ж не диво, що ті цивілізатори, касуючи наші монастирі, возами продавали жидам на завивання масла старі книги та рукописи, перетоплювали старі пам'ятки золотництва, марнували все те, чого вартости не вміли оцінити.

І дарма було б думати, що Галичина зискала щонебудь, чи то культурно через зближення до таких країв, як Чехія та Ракуси, чи економічно через зближення до великих центрів європейської торгівлі. Не забуваймо, що майже до самого 1848 року, а то й геть ще й поза той

рік Австрія систематично душила і руйнувала в Галичині початки промислу і фабрик, так що в р. 1772 було їх у нас більше, ніж в 1848. Австрія свідомо спиняла розвій економічної самодіяльності в Галичині, щоб мати місце збуту для фабричних продуктів інших провінцій; на це давно вказують польські автори, та наші історики, заняті переважно питаннями національними, на цей бік справи не звертають уваги. В усякому разі важно те, що за 50 літ життя під

"європейською" Австрією український народ, беручи загально, не зробив ані кроку вперед в цивілізації, не піднявся до розуміння того, хто він і які його інтереси, не вийшов поза глухе відчуття своєї кривди, поза глуху ненависть до своїх гнобителів-панів, мандаторів (це були на половину цісарські урядники) та економів. Русини застелювали своїми трупами всі побоєвища австрійські в наполеонівських війнах - чи лишилася хоч одна згадка в народній пісні про ці війни? І якби не оповідання "Сави із Підгір'я", звіршоване Могильницьким, то люди не ознайомлені зі спеціальною історією австрійської армії і поодиноких її полків, могли б і не знати, чи українці воювали в цих війнах. Що й інтелігенція руська, нечисленна, вбога, вихована по-бюрократичному, в цю пору або зрікалася своєї національності і робилася німцями та поляками, або хиталася в поглядах на суть своєї національності, не знаючи, куди похилитися,- це показав д. Коцовський у своїй книжечці про Шашкевича, хоч його заввагам треба б більше систематичного порядку, та й сам матеріял тепер можна б значно поповнити новими даними.

Тільки з 1848 роком починається нова доба в житті галицької Руси; те, що було досі, це були в найліпшому разі проби відродження, були мрії, бажання, була потрохи й агітація. Тільки знесення панщини і надання політичної свободи дало можливість дійсного життя для нації, якої ядром були мужики. І ми бачимо, що й у історії народної свідомости цей рік становить епоху. Знесення панщини, війна з Кошутом, похід москалів на Угорщину - це живі теми пісень й оповідань народних і досі. І ця свідомість народна від 1848 року вже не переривається, а, навпаки, дужчає, хоч, відомо, дуже помалу. Від того ж року починається й серед української інтелігенції ширшає духове життя, і по десяти літах хитання та непевности чільна частина української інтелігенції вияснює собі питання про те, до якої національності ми належимо; ще цілих 10 літ треба було до вияснення

питання, що властиво становить суть цієї народности і яку властиво ціль має руськоукраїнське відродження; коли ще по 1848 році Зубрицький з погордою писав про "язик пастухов", до которого він не хоче знижувати своїх

благородних уст, то молоді українці 70-их років признали власне цих "пастухов" т. є. мужиків, головною основою нації, проклямували голосно думку, що і язык, література і цивілізація не на що, а на те, щоб служити тим пастухам, допомогти їм здобути собі свобідне людське життя нарівні з другими людьми, і що інакше всі ці гарні речі будуть пустою забавкою або мертвою мумією, а не чимось таким, що варто було б праці і заходів розумного чоловіка. Відтоді справа русько-українського відродження в Галичині стала твердо і безповоротно на ясній і широкій дорозі. Пристосування утіштарного принципу до всіх здобутків цивілізації змусило молоду інтелігенцію замість давнішого широкого стрибаючого дилетанства сконцентрувати увагу на те, чого перш за все потрібно було народові, значить, і на просвіту народну, на пізнання економічного, соціального і духовного стану народу, на освідомлювання того народу в його національних, політичних і горожанських правах. Можна сміло сказати, що всі оті ідеї і напрями були б на Галицькій Русі вирости й самі, без ніяких посторонніх впливів; та не менш

певне й те, що при загальній слабосильності галицько-руського розвою на їх зріст потрібно б не 50, а зі 100 літ, як би не сильний прилив оживлюючих ідей з України під Росією. Ми можемо розрізнити три фази, три ступені цих впливів, відповідні до розвою українства в Росії. Перша фаза починається з 20-их років і тягнеться до початку 50-их. До Галичини доходять в тім часі писання Котляревського, Квітки, Максимовича й ін., їх мова подобається галичанам, їх твори переписують, переробляють; талановитіші галичани пробувають і собі ж складати твори на подобу українських, та ніхто з них, з виїмком

Шашкевича, та може ще Муха і Кобринського (автора книжечки: "Способъ борзо виучити читати" 1842 р.) не здає собі докладно справи з того,

для кого має служити ця література, яка має бути остаточно її мета. Народ робив панщину і був темний, духовенство руське в переважній масі було спольонізоване і жило в добрій приязні з мандаторами панських маєтків та іншими офіціялістами (див. Спомини о. Гладилевича з р. 1846, в Записках наук тов. ім. Шевченка), а хіба в декого з русинів будилося почуття національної відрубности в першій лінії на тлі ненависти до поляків (головно під впливом писань Зубрицького "Rys dziejow narodu ruskiego" 1839 і "Kronika miasta Lwowa". Та ані у Зубрицького, ані у Головацького, ані загалом ні в кого з русинів до 1848 р. ми не знаходимо нічого, що б можна назвати виразно суспільно-політичною програмою, бо така програма можлива тільки там, де люди свідомі своєї духової і матеріальної сили, свідомі того, що можуть

щось зробити, що їх голос має у других якусь силу. Такої свідомости у жадного галицького русина до 1848 року не могло бути, і для того навіть найсміливіша політична маніфестація, на яку здобувся гал. русин перед скасуванням панщини, памфлет Головацького "Zustande der Russinen", поза рекрімінатії та побожні бажання не підноситься до сформулювання якої-небудь програми діяльності русинів хоч би в найближчій будучині. З кожного рядка цього інтересного твору віє на нас сумовите почуття, що автор його пише сам, думає сам, злиться сам і з усім тим навіть мусить критися, а в такому разі що ж і думати про якунебудь програму? І для кого? І з ким?

І 1848 рік не багато поправив діло. Правда, народна маса віддихнула свобідніше, народна свідомість піднялася вище, та витворений попередніми літами поділ між мужиком й інтелігенцією руською не зменшився. Характер усього руху, що не виріс на нашому

грунті органічно, а зв'язався над Галичиною мов західній вихор, мав те до себе, що на Галицькій Русі витворив на якийсь час ілюзію якоїсь єрократичної суспільности, ілюзію нації-попівства з прищипкою - мужицтвом. Ця ілюзія має в історії свою назву - святоюрства. Була це карикатура польської шляхетчини, польський шляхецький дух прищеплений на руську дичку; там шляхта вважала себе цілою нацією, а тут духовенство, котрому в 1848 році вдалося в Галичині відограти певну, в його очах дуже тонкополітичну, а в очах історії далеко непочесну роль. Ця єрократична ілюзія помимо всієї своєї дивовижности пережила у нас понад 20 літ і навіть досі не загибла до решти. Не диво, що і в 1848 р. і в найближчих по ньому роках ані з України,

ані звідки інде не могли до нас дійти ніякі впливи, що були не до вподоби цій - бачилось, всевладній єрократії, тій володарці над тілом і душею народу. Не диво, що до нас не дійшли ідеї Кирило-Методіївського братства, що ім'я Шевченка тільки раз, принагідне, згадане було на з'їзді руських "учених" 1848, а поезії його аж до 1859 р. не були в Галичині нікому відомі. В 50-их роках із творів другого геніяльного українця Гоголя тільки один "Тарас Бульба" прийнявся в Галичині, був перекладений, та й той не здобув собі ширшої популярности, лежав десятками літ на складі в Ставропігійській книгарні. В 50-их роках галичани пішли взад навіть поза літературну школу Котляревського, а то навіть поза Захарію Копистенського та Івана Вишенського (порівняй нпр. теологічні та історичні трактати Малиновського та Петрушевича з погляду на мову, на живість та ясність викладу, а навіть на методичність і уклад цілости з Палінодією, з Треносом Смотрицького або з Апокрізісом Бронської).

На Україні тим часом розвій ішов троха відмінною дорогою. Від часу Петрової реформи Росія ввійшла в більш безпосередні і живі зв'язки з найпоступовішими краями Європи - Німеччиною, Голляндією

і Францією, ніж їх будь-коли мала Україна. Коли в XVIII віці на Україні помалу йшло і збільшувалося закріпощування і отемнювання широких мас народних, то українська інтелігенція, русифікуючись, все таки набирала рівночасно й європейської освіти і європейських поступових ідей. Часи Катерини II - часи галломанії, та разом з тим часи вольтеріанства і мартінізму, т. є. вільнодумства не тільки релігійного, а й соціального та політичного. І коли при Наполеоні французи зустрілися з росіянами на побоєвищах, а далі 1812 р. зложили їм пам'ятну візиту в їх власній хаті, то найшли народ зовсім неподібний до свого, але генералів і полководців - майже таких самих французів, як і вони самі (згадаймо Чічагова, що вмер "англійським горожанином", Багратіона, Ростопчина й ін.). Було б дуже неумдро думати, що росіяни брали від французів тільки строї, манери, мову; брали й дещо більше, поруч смішного й гидкого брали чимало й здорового та світлого. В часі Наполеонівських війн, а може ще й перед ними прийшло до Росії вільномулярство з його чудернацькими обрядами, та живим почуттям міжнародної спільности людей зв'язаних одною гуманною ідеєю. Та поруч вільномулярських лож і в зв'язку з ними швидко постає думка про волю політичну, про основний перестрій внутрішній Росії, постає "Общество Соединенных Славян", а далі велика конспірація Пестеля, Рилєєва, Бестужева та Муравйова Апостола. Ті товариства і змови охоплювали широкі кола інтелігенції і находили особливо податливий ґрунт на Україні, найпаче лівобережній, де найбільше ще живі були традиції козацької автономії. Цікавим документом того, як амальгамувалися ті ідеї одні з другими і витворили особливий погляд на українську минувшину, є "Історія Русов", написана українцем Полетикою. Упадок конспірації 1825 р. і Миколаївська реакція не могли вбити того нового, європейського духа, прищепленого на російський ґрунт. Він проблискував у творах Грибоедова, Пушкіна, Гоголя, Лєрмонтова, Іскандера-Герцена, в критиках Белінського, в наукових

працях Боткіна, Грановського і товаришів кружка Станкевича, а 40-их роках ожив з новою силою в цілій плеяді великих письменників та поетів як Тургенєв, Гончаров, Григорович, Достоевський, Некрасов, за котрими пішли далі Толстой, Островський, Щедрін і ін. В діяльності цих великих письменників, особливо "людей сорокових років" треба мати на увазі не саму тільки літературну школу, але більш або менш укриту політичну думку, котра кермувала ними при виборі тем і напряду праці, котра піддала Тургенєву ідею "Записок охотника", ярко відбилася в Герценових Листах із-за границі, а остаточно повела Герцена, Огарьова, Бакуніна, а на половину й Тургенєва на життя за границею Росії. Правда, політичні ідеали у цих людей не ставилися і не формулювалися досить ясно, та за те ідеали особистої волі й гуманности були для них святі і дорогі над усе. Цікаве явище. Коли давніше, від часів Катерини, в кожному гурті писателів і діячів російських між найпоступовішими бачимо родовитих українців (згадаймо Капніста - автора "Ябеди", Каразіна - засновника Харківського Університету, повістярів Погорільського і Наріжного, поета Гнідича, а нарешті Гоголя), то між плеядою російських писателів 40-их років видніших українців немає. Натомість ціла плеяда українських письменників і діячів (без огляду на те, чи вони пишуть по-українськи чи по-російськи) формується довкола Шевченка і служить місцевим українським справам (найдемо там і великороса Срезневського). І серед цієї групи будиться думка політична і знаходить вираз у програмі Кирило-Методіївського братства. Цікаво, що в порівнанні до думок російських лібералів і радикалів думки братчиків про волю людини, особливо про визвіл кріпаків були не менше радикальні і виразні, та поруч цього ми знаходимо тут далеко виразнішу думку політичну про волю національности і про федеральний зв'язок усієї Слов'янщини, думку подібну до тої, яку в 1848 р. піднімав на слов'янському з'їзді в Празі Бакунін, та від якої і сам він і інші радикали російські в пізніших роках

геть відбігли. Правда, цей перший проблиск широкої саме свідомости мусіли українці відплатити дуже тяжко і урядові репресії не тільки заглушили дальший розвій думок братчиків на довгі літа, але, що сумніше, у самих братчиків, навіть таких, як Костомаров, викликали певну внутрішню реакцію, так, що думки ті в значній мірі залишилися в сфері теорії і не зробилися живою народною програмою українського народу або хоч би тільки невеличкої меншости української інтелігенції. От тим то й на Галичину вони не мали впливу безпосереднього і то власне в ту пору, коли тут люди мусіли оглядатися за програмою національною.

Та проте думки Кирило-Методіївського Братства мали вплив на Галичину і то вплив великий, хоч більше як на 10 років спізнений. Вони дійшли до нас в тій формі, яку їм дав у своїх творах Шевченко, в формі поетичній і, що ще гірше, разом з такими творами Шевченка, де виказувалися думки відмінні, менше повні і менше ясні. Правда, майже рівночасно з творами Шевченка до нас дійшли й інші, пізніші писання братчиків: історичні монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, Основа, твори Марка Вовчка. Та основні думки КМБ, в тих писаннях хоч були, без сумніву, але були сховані доволі глибоко, а що найгірше, політичні думки КМБ в них зовсім не виказувалися, а й соціальні думки, особливо по фактичному скасуванні кріпацтва, виходили на якусь не дуже виразну філантропію, починалися і кінчалися словами Шевченка: "Обніміте ж, брати мої, найменшого брата". Слова гарні, коли в них вложити свідомість цілої програми праці для добра того найменшого брата, та без такої свідомости зовсім пуста фраза.

Ідеї КМБ, проціджені кризь твори Шевченка, Основу та пізніші белетристичні, історичні та етнографічні писання братчиків - оце зміст цієї другт фази впливу української інтелігенції на галицьку, що характеризує у нас 60-ті роки й дала початок партії народовців у

Галичині. Рушієм українського впливу в Галичині в ту пору був Куліш, людина великої спосібности, великої праці і заслуги, та не тверда власне у тому, чого найбільше треба було для галичан в поглядах на суть національности і на суть цивілізації. Особисті впадоби дуже часто затемнювали у нього програмові справи, абстрактні думки спонукували його забувати про живих людей і їх живі потреби. Доктринер з виглядом реального політика, дилетант-поет з виглядом практичного діяча, дилетант учений з величезним самолюбством - був Куліш менш усього спосібний до провадження таких примітивних, у всякому розвою запізнених людей, якими були інтелігентні галичани. От тим то й не диво, що у взаєминах з Галичиною він не здобув нічого крім довгого ряду розчарувань, а те, що за той час успів передати галичанам із свого ідейного арсеналу, остаточно ті ж самі галичани обернули проти нього самого. Та проте ця фаза принесла й деякі і то немаловажні користі для галичан, посунула розвій галицько-руської інтелігенції значно наперед. Уже одно те, що вона безповоротно рішила перемогу народної мови над старим галицьким макаронізмом, що значні ряди світської інтелігенції привернула до українсько-руської національности і цим зробила значний матеріальний підрив у аристократичній святоюрській ілюзії. Та поза тими основними фактами не бракувало й інших: молода інтелігенція, власне йдучи з покликом Шевченка, почала сяк чи так вияснювати собі програму діяльности, вияснювати свої відносини до святоюрства, до поляків, до власного народу і його потреб. Було в тих пробах чимало непевности, хитання, та "безпрограмовости", як колись називав її Е. Левицький, та було дещо й такого, що не хиталося і не похитнеться так швидко, що лягло в основу й дальшого розвитку. Безсторонній історик мусить це признати, хоча 60-ті роки нашого розвою ждуть ще і довго ждатимуть на свого історика.

"Основа" і ті українофільські видання, що групувалися довкола неї, в Росії за своїми ідеями були запізнені о півтора десятка літ, їм

треба б було появитися в 40-их роках. Тоді, коли вони появилися, російська, а з нею разом і чільна українська інтелігенція пішла вже значно наперед і з погляду на ідеї і з погляду на літературну школу. Не диво, що "Основа" могла бути національним "откровенієм" для Галичини, але не була ним для України, не збудила в ній такого ентузіазму, якби треба було надіятися і швидко впала. Те, що наступило по її упадку, належить до найсумніших сторінок в історії нашого національного розвою. Провідна частина української інтелігенції, особливо молодіж, разом з молодіжжю російською, рвалася наперед до ширшої політичної діяльності, переходила різні фази соціалізму, бунтарства, ходження між народ, пропаганди і політичної революції, а за той час старші покоління українців, навіть бувші братчики К.МБ, ідейно йшли взад та взад, поки не дійшли до ідей безполітичної культури та абстрактного українофільства.

Роки 70-ті і 80-ті в історії української свідомости були і назавжди лишаться часом-переважного впливу М. П. Драгоманова. Для тих 20-ти літ він є характеристикою, хоч, звісно, вплив його праці і думок триватиме далеко довше і ввійде в великій частині як основа всякої будучої програми роботи на українському ґрунті. Натура виїмково суцільна, многостороння та енергічна, він пройшовши в молодих літах усю цю ідейну школу, яку проходила російська молодіж від Белінського до "Колокода", вчасно почав шукати для себе практичної діяльності такої, яка б лучила в собі ці поступові ідеї з національним українським ґрунтом. При російських порядках таке шукання мусіло довести до трагічного кінця. Всією душею поступовий європеець, чоловік, якого нпр. бомбардування Парижу зворушило до гірких сліз, Драгоманов був заразом щирим українцем, що відчував вельми живо свій кровний зв'язок з Україною, знав її всю від краю до краю, любив її не як абстракцію, не як термін географічний, не як ефектний поклик в роді Кулішівського "від Кубані до Есмані", а любив у її конкретних життєвих

проявах, любив її народ, починаючи від своїх полтавців, а кінчаючи "пораненим братом", бідним, занедбаним угорським русином. В особі Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип - свідомого європейця і не менше свідомого українця. Можна сказати, що головна частина писань Драгоманова, а особливо його знамениті критично-публіцистичні статті, так як "Историческая Польша і великорусская демократия", "Вільна спілка", "Чудацькі думки". "Листи на наддніпрянську Україну" були не чим, як мотивуванням. вияснюванням цієї синтези - свідомого, поступового європейства і разом з цим свідомого українства. Здобутком тих його праць був рух української молоді в 70-тих і 80-тих роках, а остаточно постання русько-української радикальної партії.

Для того, хто колись займатиметься оцінкою діяльності Драгоманова, буде інтересно прослідити повільну та консеквентну еволюцію його поглядів на українську національну самостійність. Як письменник політичний і критик Драгоманов виступив з гаслом: література великоруська для великоросів, українська для українців, а російська-спільна інтелігентним верствам обок націй. В основі цієї думки багато правди, та толкуючи її як категоричний імператив доходить до абсурдів. От тим то Драгоманов з часом, під впливом нових фактів, звільна обмежував її з одного боку на боротьбу проти усякої національної ексклюзивності, проти ширення національної ненависти і шовінізму, а з другого боку признавав, що інтелігентна література в українській мові залежить від натуральної еволюції української нації і мусить постати тоді, коли в ній настане потреба (як ось тепер у Галичині), та поки що основою літературної діяльності свідомих українців повинна бути література популярна, конечна для просвіти українських народних мас.

Аналогічну еволюцію переходили думки Драгоманова також щодо питання про політичну самостійність України. В 70-их, ба і в 90-

их роках, він гарячо протестував проти тих, хто закидав російським українцям політичний сепаратизм, протестував проти "Моск. Відомостей" Каткова так само, як і проти українського сепаратизму з австрофільською закраскою ширеного львівською "Правдою" О. Барвінського. Він дорожив державною цілістю Росії, вбачаючи в ній сильне забороло проти пангерманізму, та з другого боку бажав такого внутрішнього перестрою Росії, який би відповідав його європейським ідеям про права людини, про самоуправу корпорацій, громад, кантонів. Виходячи з принципу утилітарности, він в проекті всеросійської політичної програми "Вільна спілка" не клав надто великої ваги на національність, а більшу увагу на культурні й економічні потреби громад і територій. В "Чудацьких думках", і "Листах на Наддніпрянську Україну" він і тут поробив значні концесії розбудженому напорові національного почуття: коли почуття це стане силою, то воно здобуде собі стільки політичного ґрунту, скільки зможе, політична самостійність стане тоді питанням часу [...1

Великий, елементарний вплив думок Драгоманова найліпше видно на таких людях, які на словах від нього відхрещуються, вважають його репрезентантом застарілих доктрин, а себе далеко поступовішими і консеквентнішими від нього. До таких належать "русько-українські соціал-демократи" та "консеквентні" марксисты, їх змагання - погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксістський "матеріялістичний світогляд" з даними української історії - це вельми займаючий образ ферментації, яку викликали у нас думки пропаговані Драгомановим. Бо ж не забуваймо, що й соціалістами ці люди поробилися в значній мірі під впливом Драгоманова, і українського націоналізму нассалися крім з Шевченка головно з його писань.

В останніх роках вийшли дві брошури, яких автори займаються українським національним питанням з погляду доктрин соціальної

демократії. Одна брошура написана по-російськи, видана в Липську, і присвячена автором "другому з'їздові русько-української радикальної партії", має титул "О безвиходности украинского соціалізма", друга ж написана членом цієї самої русько-української радикальної партії Юліаном Бачинським, має титул "Ukraina irredenta" (по поводу еміграції). Суспільно-політичний шкіц". Автор "Безвмходности", опираючися на даних економічного розвою і соціал-демократичнім толкованню тих даних, доказує з незвичайним жаром, що українська нація не існує, не може і не повинна існувати, що всі заходи українофілів і націоналістів, щоб її витворити - пуста і з поступового погляду шкідлива, ретроградна забавка. Ю. Бачинський, опираючися на тих самих даних і на тій самій філософії, доказує, що Україна не тільки існує, але мусить швидше чи пізніше стати самостійною державою, витворити свою літературу і штуку, зукраїнщити всі різnorodні елементи на своїй території, а бодай скупчити їх довкола спеціальних українських інтересів економічних. Після автора "Безвмходности" український народ нічого так гаряче не бажає, як зіллється з москалями в одну народність і через те присвоїти собі відразу всі здобутки московської просвіти: після Ю. Бачинського, по виборенню політичної волі власне Україна буде найбільшим ворогом єдності з Росією, бо її економічні інтереси будуть на цій єдності найбільше терпіти; за то Польща, що нині явно і тайно рветься геть від Росії, тоді в ім'я економічних інтересів буде головною підпорою російської єдності і російського централізму. Як бачимо, вийшовши з одної і тої самої точки і йдучи одною стежкою, оба автори розійшлися в діаметрально протилежні напрями і дійшли до зовсім протилежних виводів: що у одного біле, те у другого чорне й навпаки.

Я не буду тут докопуватися причини цієї суперечности; може ще прийде коли нагода до докладнішої розмови на ту тему. Тут тільки

завважу загально, що така повна і ярка суперечність у здобутках осягнених при однаковім методі праці і спільній вихідній точці повинна б у обох авторів зміцнити почуття скромности, збільшити скептичний погляд на ці доктрини і ті методи, що доводять до таких суперечних здобутків. А покищо скажу кілька слів про саму брошуру Ю. Бачинського. Брошура написана з безперечним талантом і свідчить про те, що автор чимало думав, не од одного й додумався, хоча думання його більш абстрактно-логічне, ніж еволюційно-історичне. Він щасливий, бо бачить перед собою "прості факти" (стор. 123) і може з них сміло висновувати прості висновки: історик-еволюціоніст знає добре, що ніяких простих фактів нема, що кожен факт - це здобуток неозначеного числа інших фактів і всякий висновок з минулих фактів на будучі факти є заключування з мало відомого на менше відоме. Коли вірити авторові, то метою його праці було (див. стор. 120 до 123) "подати властиву причину еміграції і відслонити будучність, яка жде українську націю". Для цієї цілі він мусів "насамперед розслідити фактичний стан теперішньої України і віднайти дорогу, по якій піде Ті дальший розвій". В одній половині автор виповнив своє завдання - припускаю, що дуже добре. Це є власне та половина, що відкриває будучину України й дороги, якими піде її розвій. Припускаю, що ця часть авторової праці виповнена дуже добре; мені особисто вона дуже подобається, бо на лихо собі я не можу тут ані крихітки нічого сконтролювати. Будучину України, Польщі, Росії, Австрії і т. д. автор знає дуже добре, та за це минувшину і теперішній стан тих країв знає далеко слабше, а то й зовсім слабо. Коли в автора є претенсія, що він виповнив і першу частину свого завдання, т. є. пізнання фактичного стану України, а навіть пізнання того явища, про яке він узявся говорити, т. є. галицько-руської еміграції, то він дуже помиляється. Над еміграцією він навіть не застановляється ближче, це для нього "простий факт", який значить не більше й не менше, як те, що наш

"мужик упав, спролетаризувався і не маючи у себе дома захисту, тікає далеко в чужі світи". Як же ж далеко цим словам до фактичної правди! Правда, якась частина мужиків-пролетарів в 1893 році бігла до Росії, та це був тільки один момент в історії нашої еміграції і то момент без тривких наслідків. А загалом, можна сказати, що мужик-пролетар як деінде, так й у нас майже не емігрує, а емігрує середній або і заможніший трохи господар, не такий, що вже немає захисту вдома, а такий, що ще його має, але рівночасно має дітей і бажає запевнити їм кращу долю. Автор дивиться - знов абстрактно-логічним способом на галицьку еміграцію, як на щось таке, що є тільки в Галичині і чому немає аналогій у других краях, де емігрує зарівно мужик як і фабричний робітник, ремісник, купець, інтелігент. Автор без ніякого майже застереження оперує соціалдемократичними термінами "буржуазія", "пролетаріят", так немов би ці соціальні типи в Галичині виступали так часто, як у Марксовім "Капіталі". За проводом Енгельса та Кавцького автор викладає "матеріалістичний світогляд", в якому знаходяться готові форми для вияснення найскладніших явищ історичних; релігія - це витвір буржуазії, національність - це витвір буржуазії, національна держава - це витвір буржуазії, і т. д. А все це залежить від форми продукції, є тільки її виразом. Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок - і чоловік ковоний на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложною черпай. А що найцінніше, так це те, що при допомозі свого світогляду вся будучина відкрита перед тобою мов на долоні. Приємно поговорити з таким чоловіком. Тільки не треба занадто запускатися з ним у історичні та статистичні дискусії, а то нема-нема, та й почувеш від нього такі твердження, як те, що "хронічний голод розбив у Росії мужицтво" (стор. 64), або що Конгресова Польща, Московщина і Україна, "плекають як раз одні й ті самі галузі продукції, а до того продукція їх не стоїть на однаковій ступені розв'язу, найсильніше розвинений промисл польський... найслабше

український" (стор. 73). Не бійтеся, автор ані словом не заїкнудся, які це ті "одні і ті самі галузі промислу" плакає Конгресівка, Московщина і Україна; для нього досить сконстатувати "простий факт", хоча би цей простий факт був і простою нісенітницею. Адже ж цукроварство, так могутньо розвинуте на Україні, що може рівнятися з передовими цукроварняними країнами в західній Європі, не стоїть так високо ані в Конгресівці, ані в центральній Росії власне для того, що український ґрунт і клімат йому сприяє, а в тамтих краях ні. Так само Конгресівка і Московщина не можуть конкурувати з Україною на полі шовководства, добування кам'яного вугілля, рибних промислів, годівлі тонкорунних овець і суконництва; це останнє покищо переважає ще в Конгресівці завдяки німецьким капіталам, та нема ніякого сумніву, що Україна (беручи цей термін географічне) переможе в конкуренційній боротьбі, бо має до цього більші шанси в своєму кліматі, в багатстві і доброті кам'яного вугілля і безмірних степах пригожих для випасу величезних стад овець. Як бачимо "промисл" так само, як і все інше в економічному житті, не є "простим фактом", а вимагає детального дослідження, поки можна щось сказати про "дороги, якими піде його розвій".

Я не думаю входити в подрібний розбір брошури Ю. Бачинського. Для мене вона важлива як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості, хоч прояв цей і прибраний на разі в доктринерську тогу. Будь-що-будь, є це перша на галицько-руськiм ґрунті спроба синтезу певних поглядів і наукового обставлення того, що автор відчув як потребу свого розуму і своєї душі. Може проґрiшудся проти матеріалістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби так само як і потреби життя матеріального породжують великі історичні події. А раз відчута буде - у кого з національних, у кого з економічних причин - потреба політичної самостійності України, то справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться [...]

Власне для того, що вважаю брошуру Ю. Бачинського більше про•шом національної свідомості української, ніж науковим викладом порушених в ній питань, я й пробував у предовгому вступі до її обговорення подати від себе коротенький і певно недостаточний нарис еволюції нашої національної свідомості, особливо в Галичині [...]